

**MAHMUD KOSHG'ARIYNING "DEVONI LUG'ATIT TURK" ASARINING
O'RGANILISH TARIXI****Ro'ziyeva Marjona**

Termiz davlat universiteti

O'zbek filologiyasi fakulteti

Amaliy filologiya yo'nalishi 122-guruh 4-kurs talabasi.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17774165>

Annotatsiya. Ushbu maqolada Mahmud Koshg'ariyning "Devoni lug'atit turk" asarining o'rganilish tarixi, uning tilshunoslik va madaniyatshunoslikdagi o'rni haqida so'z boradi. Chunki turkiy xalqlarning qadimiy til manbalarini ilmiy o'rganish turkologiya fanining shakllanishida muhim ahamiyatga ega. Maqolada asarning topilishi, nashr etilishi, uni tadqiq qilgan olimlar faoliyati hamda "Devon"ning fonetik, leksik va etnografik ma'lumotlar manbai sifatidagi qiymati haqida fikr yuritiladi. Shuningdek, mazkur asarning hozirgi turkologiya va o'zbek tilshunosligi rivojidadagi ilmiy ahamiyati yoritiladi.

Kalit so'zlar: tilshunoslik, til manbalari, madaniy meros, fonetik, leksik, grammatik, olimlar, madaniyatshunoslik, etnik xalqlar, tarix.

Annotation. This article discusses the research history of Mahmud Kashgari's "Dīwān Lughāt at-Turk" and its significance in linguistics and cultural studies. Since the study of ancient Turkic language sources plays an essential role in the development of Turkology, the article highlights the discovery, publication, and scholarly investigation of the work. It also examines the contributions of prominent researchers and the value of the "Dīwān" as a source of phonetic, lexical, and ethnographic information. The scientific importance of the work in modern Turkology and Uzbek linguistics is also addressed.

Keywords: linguistics, linguistic sources, cultural heritage, phonetic features, lexical features, grammatical features, scholars, cultural studies, ethnic peoples, history.

Аннотация. В данной статье рассматривается история изучения произведения Махмуда Кашгари «Диван лугат ат-турк» и его значение для языкознания и культурологии. Поскольку исследование древних тюркских языковых источников играет важную роль в развитии тюркологии, в статье освещаются обнаружение, публикация и научное исследование данного труда. Также анализируется вклад видных учёных и ценность «Дивана» как источника фонетических, лексических и этнографических сведений. Отмечается научная значимость произведения в современной тюркологии и узбекском языкознании.

Ключевые слова: языкознание, языковые источники, культурное наследие, фонетические особенности, лексические особенности, грамматические особенности, учёные, культурология, этнические народы, история.

Turkiy xalqlarning boy madaniy va ilmiy merosi orasida XI asr olimi Mahmud ibn Husayn ibn Muhammad al-Koshg'ariyning nomi alohida ehtirom bilan tilga olinadi. U o'z davrining eng bilimdon, keng dunyoqarashli mutafakkirlaridan biri bo'lib, turkiy tillarni birinchi bo'lib ilmiy asosda o'rganib, ularning boylik va go'zalligini butun dunyoga namoyish qilgan.

Uning eng mashhur asari "Devonu lug'atit turk" ("Turkiy so'zlar devoni") nafaqat turkiy tillar tarixida, balki jahon lingvistikasida ham o'ziga xos o'rin egallagan yodgorlikdir. Bu asar orqali biz o'sha davr turkiy xalqlarning tili, madaniyati, urf-odati, hayoti va dunyoqarashini bilib olamiz.

Mahmud Koshg'ariy XI asrda Qashqar yaqinidagi Barsg'on shahrida tug'ilgan. Uning otasi Husayn ibn Muhammad o'sha davrda Qoraxoniylar sulolasiga mansub nufuzli kishilardan bo'lgan. Koshg'ariy yoshligidan arab tili, fors tili, grammatika, mantiq, fiqh, tarix va adabiyot fanlarini chuqur o'rgangan. U turkiy qabilalar yashaydigan keng hududlarni — O'rta Osiyo, Sharqiy Turkiston, Movarounnahr, Yettisuv, Qirg'iziston va O'g'uz diyorlarini kezib chiqqan.

Bu sayohatlar unga turkiy tillarning dialektik farqlari, talaffuz o'ziga xosliklari va umumiy ildizlarini aniqlash imkonini bergan.

U turkiy qabilalarning tili, urf-odatlarini va geografik joylashuvini chuqur o'rgangan. Uzoq yillar davom etgan sayohatlar natijasida Koshg'ariy turkiy tillarning boy xazinasini, shevalar farqi va umumiyliklarini to'plab, 1072–1074-yillar oralig'ida "Devonu lug'atit turk" asarini yozib tugatgan. Asar arab tilida yozilgan bo'lib, xalifa Abu-l-Qosim Abdulloh al-Muqtadiga bag'ishlangan. Asarning yozilish maqsadi — arab olimlariga turkiy tillarning boyligini, ularning grammatik tuzilishi va badiiy ifoda imkoniyatlarini ko'rsatish edi. U turkiy tillarni o'rganish arablar uchun foydali bo'lishini, chunki turkiy xalqlar o'sha paytda siyosiy va harbiy jihatdan kuchli mavqega ega bo'lganini ta'kidlagan. Koshg'ariy so'zlariga ko'ra: "Men bu kitobni arablar uchun yozdim, toki ular turk tilini bilib, ularning so'zlarini to'g'ri talaffuz etsinlar va turklarning ma'nolarini tushunsinlar."

Asar arab tilida yozilgan bo'lib, unda 7500 dan ortiq so'z, 260 dan ortiq maqol, bir necha o'nlab she'rlar va hikmatlar keltirilgan. Asarda so'zlar arab alifbosi tartibida joylashtirilgan, har bir so'zning turkiycha shakli, arabcha izohi va misol sifatida maqol yoki she'r bilan mustahkamlangan.

"Devonu lug'atit turk" – bu faqat so'zlar to'plami emas, balki turkiy xalqlarning tarixiy, madaniy, adabiy va etnografik ensiklopediyasidir. Unda 9000 dan ortiq turkiy so'zlar arab tilida izohlangan. Koshg'ariy har bir so'zga misollar, maqollar, she'r parchalarini keltirgan. Asarda shuningdek: turkiy qabilalar joylashuvi haqida geografik xarita, turkiy xalqning ma'naviy qadriyatlarini va urf-odatlarini, o'sha davr sheva farqlari va talaffuz xususiyatlarini yoritilgan. Bu jihatlar asarni nafaqat tilshunoslik, balki tarix va madaniyatni o'rganish manbai sifatida ham bebaho qiladi. "Devonu lug'atit turk" asari yozilganidan so'ng asrlar davomida unutilgan.

Faqatgina 1897-yilda istanbullik olim Ali Amiri Efendi tomonidan qo'lyozma holatida topilgan. Ushbu topilma turkiy tillar tarixida yangi davrni boshlab berdi. 1915–1917-yillarda olim Besim Atalay asarni arab tilidan turk tiliga tarjima qilib, Istanbulda nashr ettirdi.

Keyinchalik asar rus, ingliz, o'zbek, uyg'ur, qozoq tillariga ham tarjima qilindi. XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab asar ustida ko'plab ilmiy tadqiqotlar olib borildi.

O'zbekistonda "Devonu lug'atit turk"ni o'rganish XX asrning ikkinchi yarmidan boshlangan. Bu borada S. Mutallibov, A. Rustamov, E. Fozilov, A. Kononov, Q. Mahmudov, H. Hasanov kabi olimlar samarali izlanishlar olib bordilar. Ular asar tilidagi qadimiy so'zlarni o'zbek tili taraqqiyoti bilan bog'lab o'rgandilar. S. Mutallibov, A. Rustamov, E. Fozilov, A. Kononov, Q. Mahmudov kabi olimlar asar tilini, leksikasini va tarixiy manba sifatidagi ahamiyatini chuqur tahlil qilganlar.

A. K. Borovkov – asardagi leksik va grammatik birliklarni o'zbek tilshunosligi nuqtai nazaridan tahlil qilgan. A. Rustamov – turkiy qabilalar so'z boyligini va etnografik jihatlarni tadqiq qilgan. R. Vohidov, Q. Sodiqov – "Devon"dagi fonetik va leksik material asosida qadimgi o'zbek tili tarixini o'rgangan. Asarlari: "Devoni lug'atit turk va O'zbek tili tarixi" (R. Vohidov, 1980). "O'zbek tilshunosligi va qadimiy turkiy lug'atlar" (Q. Sodiqov, 1995).

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, “Devoni lug‘atit turk” turkiy tillarning qadimiy taraqqiyotini o‘rganishda o‘rnini hech bir manba bosa olmaydigan nodir asardir. Mahmud Koshg‘ariyning juda puxta ilmiy yondashuvi, turkiy qabilalarning tilini bevosita kuzatib o‘rganganligi hamda boy materiallarni tizimli ravishda keltirgani bu asarni nafaqat lug‘at, balki ko‘p qirrali ilmiy ensiklopediya darajasiga ko‘taradi. Asarning kashf etilishi va o‘rganilishi butun turkologiya fanining rivojlanish jarayonida muhim burilish yasadi. Bugungi kunda ham “Devon” o‘z ilmiy, tarixiy va madaniy qiymatini yo‘qotmagan, aksincha, turkolog olimlar tomonidan eng ishonchli manba sifatida e‘tirof etilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Rustamov A. Turkiy qabilalar leksikasi va etnografiyasi. Toshkent: Fan.1975
2. Borovkov A. K. “Devoni lug‘atit turk” va o‘zbek tilining tarixiy ildizlari. Toshkent: Fan.1982.
3. Vohidov R. Devoni lug‘atit turk va O‘zbek tili tarixi. Toshkent: Fan.1980.
4. Sodiqov Q. O‘zbek tilshunosligi va qadimiy turkiy lug‘atlar. Toshkent: Fan. 1995.
5. Qodirov M. Mahmud al-Koshg‘ariy va uning asarlari- Toshkent, 1980.
6. Qo‘ldoshov Sh. “Devoni lug‘atit turk” asarining til va madaniyatshunoslikdagi o‘rni- Toshkent, 1995.